

УДОСКОНАЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРИРОДООХОРОННИХ ЗАХОДІВ В АГРАРНІЙ СФЕРІ КИЇВСЬКОГО АПК

Л.В. Дейнеко, д-р. екон. наук, проф.; Е.І. Шелудько, канд. екон. наук

Рада по вивченню продуктивних сил України

У статті розглянуті питання, що пов'язані з покращанням використання природно-ресурсного потенціалу території і в першу чергу земельних угідь. Розглянуті можливі шляхи раціоналізації природокористування у регіоні. Намічені основні агроекологічні та екологічні заходи, спрямовані на охорону природних ресурсів, насамперед земельних; розроблені пропозиції щодо оптимізації структури земельних угідь, які передбачають збереження природного середовища регіону.

У Київському регіоні найбільш гостра екологічна ситуація склалася в аграрній сфері аграрно-промислового комплексу (АПК). Подолання несприятливих екологічних умов у землеробстві, рослинництві і тваринництві вимагає розроблення системи заходів середовища захисного і, зокрема, ґрунтозахисного характеру. Екстенсивний розвиток землеробства в ряді випадків привів до залучення в орні землі значних площ, використання яких вимагає великих і економічно невиправданих витрат. Переважна частина цих земель знаходиться в незадовільному стані. Насамперед це стосується закислених і засолених земель, підтоплених чи надмірно осушених які внаслідок неякісної гідромеліорації; використання мінеральних добрив, які підкислюють ґрунти (особливо це спостерігається в тих районах області, де вирощуються інтенсивні культури, зокрема цукрові буряки), недостатнє внесення органічних добрив і використання екологічно небезпечних пестицидів, гербіцидів та інших хімікатів. Навантаження на ґрунти на території області нерівномірне: найбільш високе воно в Яготинському, Білоцерківському, Кагарлицькому районах. Середнє навантаження на ґрунти в Києво-Святошинському, Макарівському, Баришівському районах і відносно низьке в Іванківському, Бородянському районах.

Ускладнення екологічної ситуації в АПК області вимагає радикальних заходів щодо покращання використання природно-ресурсного потенціалу території, перш за все земельних ресурсів. Заходи щодо захисту земельних ресурсів у Київському АПК мають бути спрямовані на: встановлення оптимальних співвідношень сільськогосподарських угідь і орних земель для кожного району області; проведення екологічної оптимізації ландшафтів, раціоналізацію співвідношення між основними видами угідь; застосування економічної оцінки земель з метою обмеження і контролю вилучення родючих земель із сільськогосподарського обігу; наукове обґрунтування спеціалізації аграрної сфери АПК і розміщення у сівозмінах районів інтенсивних сільськогосподарських культур, раціональне співвідношення ґрунтовиснажливих і ґрунтовідновних культур; впровадження ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території; проведення робіт із запобігання підтоплення чи затоплення територій; введення протиерозійних, берегозакріплювальних, протизсувних технологій, агролісотехнічних заходів в балках і інших ерозійних небезпечних землях; терасування схилів і насадження дерев на терасах; розроблення і застосування екологічно безпечної техніки для сільського господарства, використання якої захищає ґрунти від переуцільнення.

Необхідною умовою для покращання родючості ґрунтів є дотримання науково обґрунтованого чергування сільськогосподарських культур у сівозмінах, які слід відновити. Запровадження їх в усіх категоріях землекористувачів сприятиме розширенню ґрунтовідновлюючих і доведення до розумних меж ґрунтовиснажливих, високоінтенсивних сільськогосподарських культур (цукрові буряки фабричні, льон-довгунець, зернові). Для збереження родючості ґрунтів ефективно також буде визначення оптимальних розмірів насадження просапних культур, оскільки від цього залежить припинення розвитку ерозійних процесів. Зменшення рівня розораності земель та відведення їх під природні сіножаті також сприятиме збереженню земель, природному їх відновленню.

За проектом землеустрою на період 1986-2003 рр. в області здійснювалися агроекологічні та екологічні заходи, спрямовані на охорону природних ресурсів, особливо земельних. Найважливішою серед них була контурно-меліоративна організація території, яка має особливе значення для районів з хвилястим рельєфом. Із 129 господарств за проектом землеустрою фактично виконані роботи у 96 господарствах на площі 273 тис. га, або 70,2 % до проектної (табл. 1).

Таблиця 1 – Агроекологічні та економічні заходи з охорони земель у Київському АПК за період 1986-2003 років

Заходи з охорони земель	Одиниця виміру	Обсяг робіт			У відсотках до усієї площі України
		За проектом землеустрою	За роботами проектами	Фактично викона-но ¹	
Розроблення проектів землеустрою з контурно-	Кількість господарств	X	X	129	5,2

меліоративною організацією території	тис. га	X	X	369	4,1
Проведення повного закріплення в натурі (на місцевості) контурних меж полів і робочих ділянок	Кількість господарств	129	X	96	8,8
	%	-	-	73,6	-
	тис. га	369	X	273	7,1
	%	-	-	73,9	-
Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд – загальна вартість	тис. грн	6730	2500	1951,7	5,2
	%	100	37,1	29,0	-
Створення полезахисних лісових смуг	га	462	140	120	0,7
	%	100	29	25	-
Створення захисних лісових насаджень у ярах, балках, на пісках – всього	га	2916	1100	1757,0	1,7
	%	100	37,7	60,2	-
Залуження сильно еродованої і забрудненої шкідливими речовинами ріллі	га	4805	-	6945	2,9
	%	100	-	144,5	-
Рекультивация порушених земель за 2003 р.	га	X	X	2,0	-
Наявність порушених земель на кінець 2003 р.	га	X	X	2926,9	-
Наявність відпрацьованих земель на кінець 2003 р.	га	X	X	1540,2	-
¹ У чисельнику – показник з відповідною одиницею виміру, у знаменнику – у % до обсягу робіт за проектом землеустрою.					
² Розраховано за такими даними: Статистичний щорічник “Структура, динаміка та розподіл земельного фонду України” станом на 1 січня 2004 р. – К.: Державний комітет України по земельних ресурсах, 2004. – С.113-119					

Із загальної вартості їх спорудження за проектом фактично виконано лише п'яту частину. Створення запроєктованих полезахисних лісосмуг проводилося дуже повільно і склало за весь період лише 120 га, або 25%. Як протиерозійний екологічний захід застосовувалося заліснення ярів, балок, пісків та інших придатних земель. Таких площ в області було заліснено лише 48,5% до запроєктованих. Поширеним серед агроекологічних заходів є залуження сильно еродованої, а також забрудненої шкідливими речовинами ріллі. Виконаний обсяг робіт досяг значно більшої величини від запланованої – 186 % до проектного рівня. Це було викликано першочерговістю робіт із дезактивації забрудненої радіонуклідами ріллі, а також сильноеродованої ріллі. На замовлення Держкомзему України вченими Київського відділення Інституту землеустрою в 1995-1996 рр. була розроблена і схвалена методичною комісією інституту регіональна "Програма захисту земель від водної та вітрової ерозії, деградації земель в Київській області на період до 2010 року". Цією Програмою передбачається встановити науково обгрунтовані обсяги здійснення протиерозійних та інших заходів щодо охорони земель, відтворення родючості ґрунтів (табл. 2). У таблиці наведені показники щодо проведення агротехнічних протиерозійних заходів у Тетіївському районі Київської області як регіоні з найбільшою часткою еродованих земель (майже 40% від їх загальної площі у Київській області).

Таблиця 2 – Протиерозійні агротехнічні заходи

Назва заходу	Одиниця виміру	2000 р.	2010 р.	2010 р. у відсотках до 2000 р.
Обробка ґрунтів поперек схилу	га	31268	30060	99,3
В т.ч. оранка	га	9943	9559	96,1
Безпліцевий обробіток	га	21235	20501	96,5
У т.ч. глибокий	га	16885	16232	96,1
поверхневий	га	4440	4269	96,1
Посів протиерозійними сівалками	га	14071	13524	96,1
Щілювання ріллі	га	17088	15880	92,9
Щілювання кормових угідь	га	3301	3155	95,6
Снігозатримання	га	31268	30060	96,1
У т.ч. утворення куліс	га	1563	1515	96,8
Вартість додаткових витрат на придбання протиерозійної техніки *	тис. грн	769,2	91	
* У цінах 1996 р.				
** Складено і розраховано за даними Регіональної Програми захисту земель від водної та вітрової ерозії, деградації земель в Київській області (Тетіївський район)				

Була розроблена також Програма підвищення родючості ґрунтів на період до 2005 року, якою передбачалося досягнення бездефіцитного балансу гумусу, однак вона лишилась недовиконаною через переорієнтацію діяльності системи “Укрсільгоспхімія” в інше русло – на торгівлю мінеральними добривами та отрутохімікатами тощо. Що стосується захисту ґрунтів від виснаження завдяки збагаченню їх органічними речовинами (торфосуміші, сапропель, дефека́т, біогумус тощо), то цей вид діяльності на цей час втрачений, але його слід обов’язково відновити.

Розроблення оптимальної структури земельних угідь та посівних площ спрямоване на збереження природного середовища регіону, запобігання забруднення земель та сільськогосподарської продукції. Розглянемо дані щодо обсягів протиерозійних заходів, щоб більш повно виявити залежність впроваджуваної системи основних заходів проти ерозії ґрунтів від наявного природно-ресурсного потенціалу області; вони свідчать про можливі розміри втрат гумусу та відвернення їх стосовно кожного адміністративного району та в цілому по області і покладені в основу розрахунків еколого-економічного ефекту протиерозійних заходів. На підставі аналізу еколого-економічної ефективності протиерозійних заходів в області ми дійшли висновку, що найбільша віддача спостерігається від застосування контурної організації території, особливо у районах з найбільш розвинутою ерозією ґрунтів. Питома вага капіталовкладень на розширення цього заходу в загальному обсязі капіталовкладень по області невелика і складає лише 1,8%, а в зазначених районах області – 2,3-2,5 %. В той самий час питома вага їх у відвернутих втратах гумусового горизонту досить значна і становить 33-44 %. Аналогічна ситуація простежується з віддачею від залуження сильноеродованих земель. Капіталовкладення на залуження сильноеродованих земель коливаються в межах 2,5-10,5 % від загального їх обсягу, а в обсязі відвернутих втрат ґрунту внаслідок цього заходу вони складають 12-55%.

З агротехнічних та лужно-меліоративних заходів спостерігається майже адекватний екологічний ефект. Питома вага у капіталовкладеннях будівництва гідротехнічних споруд набагато перевищує частку у відвернутих втратах ґрунту і складає відповідно 38,9% і 8,4%. В цілому обґрунтовані капітальні вкладення за групами виконуваних заходів створюють повний еколого-економічний ефект в сумі понад 89 млн крб з найбільшою часткою їх у південних районах області.

В сучасних умовах для здійснення намічених заходів велике значення має рішення Мінагрополітики і Української академії аграрних наук щодо трансформації в Україні 10 млн га угідь з ріллі в сільськогосподарські угіддя, тобто площа орних земель буде зменшена на третину. Площа орних земель в Україні лишається найбільшою в світі, тому сільське господарство необхідно спрямувати на інтенсивний шлях розвитку. Для цього планується залужити чи перетворити на пасовища та сільськогосподарські угіддя 85% орних земель (з відносно малородючими ґрунтами) Полісся Київської області. На думку вчених, багатьох спеціалістів-практиків сільського господарства та державних діячів, це сприятиме підвищенню родючості ґрунтів, екологічності отриманої продукції та дозволить зробити аграрне виробництво прибутковим. Для цілеспрямованої природоохоронної діяльності в Київському АПК суттєве значення має “Програма охорони довкілля, регіонального використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки в Київській області на період до 2005 року”. Формування Програми було виконано Державним управлінням екологічної безпеки в Київській області та НВО “Інтеррадіоекологія”. В основу програми були покладені матеріали, надані Київським обласним виробничим управлінням меліорації і водного господарства, Київським обласним управлінням земельних ресурсів, управлінням агропромислового комплексу Київської обласної держадміністрації, та інших.

Однією з невирішених екологічних проблем залишається знешкодження непридатних для користування пестицидів та отрутохімікатів. В області їх накопичено більше 2 тис.т, з них близько 50% зосереджено на складах і сховищах колишньої “Сільгоспхімії”, а решта - безпосередньо в господарствах. Ретроспективний аналіз обсягів внесення пестицидів дозволив диференціювати райони за рівнем їх навантаження цими хімікатами. Найбільш навантаженими і непридатними для користування пестицидами виявилися Києво-Святошинський, Білоцерковський, Кагарлицький, Ставищенський райони. Середнім навантаженням такими пестицидами характеризуються такі райони, як Богуславський, Згурівський, Баришівський, Бориспільський, Броварський та райони першої підзони виробничої спеціалізації. Залишки пестицидів на складах та сховищах певною мірою пояснюються частою зміною власників, втратою супровідних документів, що призвело до того, що у більшості накопичених отрутохімікатів неможливо визначити їх склад. У зв’язку з цим зменшуються можливості застосовувати технологічні і технічні засоби їх ліквідації. Найбільше відходів з невизначених сумішей накопичилося в господарствах Кагарлицького, Таращанського, Васильківського районів, на базах ВАТ “Райсільгоспхімія” Кагарлицького району, ВАТ “Райсільгоспхімія” Згурівського району та ВАТ “Сільгоспхімія” Васильківського району. Незадовільні умови зберігання хімічних засобів захисту рослин (ХЗЗР) у більшості господарств Вишгородського, Кагарлицького, Володарського, Іванківського, Макарівського, Переяслав-Хмельницького районів. Отрутохімікати зберігаються в тарі, яка стала непридатною. Отже, серед екологічних проблем, що вимагають вирішення в області, є здійснення заходів з безпечного зберігання та ліквідації непридатних до використання отрутохімікатів. Постановою Ради Міністрів №394 “Про утилізацію, знезараження і захоронення токсичних промислових відходів” передбачено вивезення цих препаратів на підприємства хімічної промисловості та поховання на постійно діючих полігонах із знищення відходів. Проте питання їх знезараження не вирішуються і досі. Утилізація пестицидів є проблемою не тільки для АПК області, але і України в цілому.

За розробленою у 2000 році програмою “Щодо покращання умов зберігання, утилізації заборонених та непридатних до використання пестицидів по Київській області” здійснюються відповідні заходи. Зокрема, Perezатарено в герметичні транспортно-захисні контейнери 600 тонн непридатних до використання ХЗЗР із хімскадів. До речі, в області є унікальний досвід знешкодження і ліквідації сховища пестицидів у с. Ольшаниці Рокитнянського району (98 тонн твердих форм отрутохімікатів та 30 тонн рідких препаратів, що попередньо були переведені в тверді форми), причому з застосуванням переважно вітчизняних технологій.

Основна маса токсичних промислових відходів (ТПВ) в області складається на сховищах чи полігонах, 75% яких на сьогодні не задовольняють еколого-санітарних вимог. Необхідна і утилізація залишків мінеральних добрив, які часто перебувають під відкритим небом, злежуються, що призводить до хімічного засмічення полів. Частина добрив, хоча і зберігається в складах для мінеральних добрив але якісний стан їх незадовільний. Тому ці добрива вимагають ліквідації.

Негативна екологічна обстановка в області посилюється підвищенням питомої ваги використання застарілих технологій і обладнання, старінням основних фондів та відповідним зниженням рівня модернізації та оновлення виробництва. До таких галузей належать, наприклад, енергетика, транспорт (аеропорти) і харчова промисловість (цукрові заводи, які мають холодильні установки і використовують аміак тощо). При переході підприємств на нові види продукції, але при застарілому технічному обладнанні, змінюється склад відходів, в які потрапляє частина вторинної сировини. Необхідні і заходи утилізації пакувальних матеріалів, металевої тари з-під напоїв та деякої пластикової тари. Екологічно значущим стало і систематичне утворення багатьма підприємствами АПК сміттєзвалищ у недозволені для цього місцях. В 2002-2003 рр. проведена робота з реєстрації об'єктів утворення, оброблення і утилізації відходів, обстеження гідротехнічних споруд тощо. Проектується і будівництво полігонів ТПВ для Обухівського, Білоцерківського, Васильківського, Іванківського і Фастівського районів, на що було виділено 25,5 млн грн. На організацію безпечного зберігання та утилізації невідомих і заборонених пестицидів за розрахунками фахівців необхідно 2,0 млн грн.

У зв'язку з різким скороченням застосування мінеральних і особливо органічних добрив в області створюється негативний баланс поживних речовин, дефіцит яких настає при подальшому винесенні їх рослинами. Найближчими роками різко скоротяться їх запаси, що може призвести до необоротних змін в ґрунтах. Заходи в цьому напрямку через скорочення централізованих капітальних вкладень і відсутність засобів у місцевих бюджетах реалізуються недостатньо, деякі обсяги робіт виконуються на 30-40 %. За цих умов збереження і відновлення родючості ґрунтів проблематично. Важливими агроекологічними заходами є рекультивация порушених земель, створення водоохоронних лісонасаджень, прияржних та прибалкових лісосмуг, визначення масштабів забруднених радіонуклідами земель, створення полезахисних смуг. На здійснення цих заходів, за розрахунками фахівців, необхідно 2 млн 340 тис. грн. Актуальним є вирішення питання повернення родючого ґрунту на поля, який втрачається при вивезенні цукрових буряків: родюча земля накопичується на кагатних полях, з водою потрапляє на поля фільтрації. Її треба повернути на поля, але для цього не вистачає коштів, тому повертається вона лише частково.

Значну роль в раціоналізації природокористування може зіграти еколого-економічне районування території області, виділення у її складі природно-охоронних і заповідних ділянок, земель для високоінтенсивного сільського господарства і промислових зон та визначення еродованих, радіоактивно і промислово забруднених площ з метою здійснення відповідних заходів (наприклад лісові насадження). Певне значення для ефективного функціонування АПК має оздоровлення загальної екологічної обстановки: покращання стану оточуючих сільськогосподарські землі лісових смуг, водоймищ і попередження від підтоплення сільськогосподарських угідь, якісна вода для тваринництва і зрошення сільськогосподарських культур тощо. Доктор сільськогосподарських наук С.А.Генсірук відзначає велику водорегулювальну і водоочисну функцію лісових смуг, насаджень. Лісосмуги відіграють важливу роль у поліпшенні бактеріологічних властивостей води. Якість водних ресурсів області пов'язана з геологічною структурою території, типами ґрунтів, кількістю і хімічним складом атмосферних опадів, характером використання сільськогосподарських угідь, обсягом застосування хімікатів, скидів тваринницьких ферм і промислових підприємств, в т.ч. і харчових. Водні ресурси мають ще ряд гідробіологічних та фізичних властивостей та характеризуються здатністю природного самоочищення. Все це необхідно враховувати при розробленні еколого-економічних заходів з використання водних ресурсів у різних сферах АПК. Заходами контролю екологічного стану води є постійні спостереження за гідрологічним станом різних водойм, особливо в межах міст та населених пунктів, де спостерігається негативний екологічний вплив промислових підприємств чи сільськогосподарських підприємств. У багатьох районах області відмічається підвищений вміст у воді заліза, його сполук. Необхідні відповідні заходи з очищення вод від нафтопродуктів в Білоцерківському, Кагарлицькому та Рокитнянському районах.

Серед заходів охорони водних ресурсів визначені шляхи регулювання стоку в річки та водоймища на території області, що має значення для попередження розвитку водної ерозії ґрунтів. Намічається будівництво каналізаційних очисних споруд для міст та селищ міського типу, районних центрів. Для ліквідації забруднення підземних вод нафтопродуктами в районі Узина виділяється значна сума – 18,3 млн грн. Для будівництва систем водопостачання для 21 населеного пункту в зоні впливу забруднення підземних вод в районі м. Узина відводиться 52 млн грн. Програмою передбачається значний обсяг робіт з відновлення гідрологічного режиму річок Стугна, Мала Березанка, Здвиж, Протока, Рокита та Білоцерківського і

Тетіївського водосховища для попередження паводків, затоплення сільськогосподарських угідь. На всі ці роботи необхідно виділити понад 22 млн грн. На виконання основних заходів із захисту і збереження земель, води і мінеральних ресурсів визначається загальний обсяг коштів в розмірі 137,5 млн грн. Виконання намічених Програмою заходів з охорони і збереження водних ресурсів вирішило б такі проблеми, як постачання населенню і тваринництву чистої питної води, значне зменшення скиду забруднених стоків, попередження забруднення водойм та захист населених пунктів і сільськогосподарських угідь від підтоплення.

Аналіз стану земель області, на яких було проведено корінне поліпшення, зокрема водна меліорація, виявив і негативний екологічний вплив, яким воно супроводжується. Наприклад, через осушення земель нерідко змінюється гідрологічний режим прилеглих територій, а зрошення в ряді випадків призводить до підтоплення, заболочення чи засолення. Осушувальні системи діють в Іванківському, Броварському, Бориспільському, Бородянському районах. Землі, що осушуються в цих районах, займають досить значну площу - понад 190,0 тис. га. Зрошувальні землі розміщені в Бориспільському, Києво-Святошинському і Броварському районах, їх площа складає понад 70,0 тис. га.

Сучасні служби спостережень за навколишнім середовищем характеризуються відомчою роз'єднаністю і не мають єдиної програми захисту навколишнього природного середовища, повністю не відповідають еколого-економічним вимогам контролю за станом природно-ресурсного потенціалу. Проте Програма заходів з охорони довкілля надзвичайно актуальна, необхідна, і від її виконання буде залежати зменшення негативного екологічного впливу на навколишнє середовище, і як кінцевий результат – підвищення економічної ефективності функціонування АПК.

Негативний екологічний вплив супроводжується не тільки погіршенням стану довкілля, але й призводить до економічних збитків у сфері АПК. Саме тому потребує уваги економічний, фінансовий аспекти природоохоронної діяльності і важливого значення набуває розроблення загальних заходів раціонального природокористування в усіх ланках обласного АПК, насамперед в аграрній. У системі цих заходів стратегічно значущими є такі: удосконалення форм і методів господарювання на землі, впровадження екологобезпечних економічно доцільних технологій виробництва з метою попередження негативного впливу суб'єктів господарювання на навколишнє середовище; регулювання використання природно-ресурсного потенціалу території, спрямованого на припинення або (у разі неможливості) зменшення негативного екологічного впливу; впровадження у практику господарювання ефективного економічного механізму страхового регулювання і грошової компенсації збитків, які є наслідком негативного екологічного впливу (стихійні лиха тощо); створення системи управління природоохоронною діяльністю у всіх сферах АПК, яка б мала служби прогнозу негативного антропогенного екологічного впливу, своєчасного реагування на небезпечні і надзвичайні екологічні ситуації, з урахуванням територіального аспекту: адміністративний район, підзони виробничої спеціалізації, область, столиця; визначення і обґрунтування пріоритетних напрямків державних капіталовкладень на природоохоронну діяльність у сферах АПК, окремих об'єктів з урахуванням форм власності та програм продовольчого забезпечення населення столиці та області якісними екологічно чистими продуктами харчування; підготовка висококваліфікованих кадрів з екології, обізнаних у проблемах природокористування у зв'язку з функціонуванням АПК (екологів, агрономів, ґрунтознавців, економістів-аграрників, харчовиків, зооветеринарних фахівців, спеціалістів технічного профілю тощо); відповідний рівень компетентності фахівців і працівників АПК для рішення проблем охорони природи, здатних до ефективного самонавчання в цьому напрямі або тих, хто систематично підвищує свою кваліфікацію в певних структурах; підвищення загальної екологічної культури населення столиці та області.

SUMMARY

The article contains questions which related to the improvement of naturally-resource potential of territory, and, above all things, landed resources. The possible ways of rationalization of native use are considered in a region. Basic agro ecological and ecological measures which directed on the guard of natural resources mapped out, foremost landed, and suggestions are developed on optimization of structure of the lands which are directed on saving of natural environment of region.

Надійшла до редакції 15 листопада 2005 р.